

УДК 821.163.3-1:821.112.2-1].091

821.112.2-1:821.163.3-1].091

Маријана ЃОРЃИЕВА

Филолошки факултет „Блаже Конески“

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

marijanagjorgjieva@flf.ukim.edu.mk

Зорица НИКОЛОВСКА

Филолошки факултет „Блаже Конески“

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

zorica.nikolovska@flf.ukim.edu.mk

МИТОЛОШКО-ПОЕТСКИ ПРОНИКНУВАЊА: ЛИКОТ НА ПРОМЕТЕЈ ВО МАКЕДОНСКАТА И ВО ГЕРМАНСКАТА ПОЕЗИЈА

Апстракт: Трудот претставува компаративно проучување на песните на македонскиот поет Ацо Шопов и на германскиот поет Јохан Волфганг фон Гете, при што предмет на анализа воедно се и интертекстуалните врски помеѓу македонската и германската поезија втемелени врз тематизација на митолошкиот образец за јунакот Прометеј. Во ова истражување во фокусот на споредбената анализа се песната „Прометеј“ од поетот Јохан Волфганг фон Гете и песната „Љубовта на огнот“ од Ацо Шопов. Јукстапозицијата на споменатите песни низ призмата на интертекстуалната митолошка рамка отвора можност за ново видување во расветлувањето на поетската обработка на ликот Прометеј. Митот за Прометеј во поетските дела расветлен низ призмата на поновата фрејминг-теорија претставува „рамковна одредница“ за различните дискурси со дистинктивна функција.

Клучни зборови: Прометеј, митологија, компаративно проучување на поезијата, Ацо Шопов, Ј. В. фон Гете, симболика на огнот, фрејминг-теорија (Frames and Framing).

Marijana GJORGJIEVA

Blaže Koneski Faculty of Philology
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje
marijanagjorgjieva@ffl.ukim.edu.mk

Zorica NIKOLOVSKA

Blaže Koneski Faculty of Philology
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje
zorica.nikolovska@ffl.ukim.edu.mk

MYTHOLOGICAL-POETIC INTERACTIONS: THE CHARACTER OF PROMETHEUS IN MACEDONIAN AND GERMAN POETRY

Abstract: The paper presents a comparative study of the poems of the Macedonian poet Aco Shopov and the German poet Johann Wolfgang von Goethe, while the subject of analysis is the intertextual connections between Macedonian and German poetry based on the thematization of the mythological model for the hero Prometheus. Here, the focus of the comparative analysis is the poem „Prometheus“ by the poet Johann Wolfgang von Goethe and the poem „The Love of Fire“ by Aco Shopov. The juxtaposition of these two mentioned poems through the prism of the intertextual mythological framework opens up the possibility of another perspective in illuminating the poetic analysis of the Prometheus character. The myth of Prometheus in these poetic works illuminated through the prism of the recent framing theory, represents a “frame determinant” for the various discourses with a distinctive function.

Keywords: Prometheus, mythology, comparative study of poetry, Aco Shopov, Johann Wolfgang von Goethe, symbolism of fire, framing theory.

При компаративното исчитување на песната „Љубовта на огнот“ (1966) од Ацо Шопов и песната „Прометеј“ (1774) од германскиот поет Јохан Волфганг фон Гете, најнапред би потенцирале дека станува збор за

две песни кои иако настанале во мошне различен културолошки конотиран простор, различни книжевни епохи и во рамките на поголема временска дистанца (едната песна настанала во 18 век, а другата во 20 век), сепак тие претставуваат неисцрпен извор за споредбено истражување на нивните типолошко-аналогски и генетско-контактни врски. Нив најнапред ги обединува околноста што овие песни се вбројуваат во најбележитите и најмаестралните поетски остварувања на двајцата поети, особено кога станува збор за навраќање кон некаков митолошки образец. Песната на Гете се вбројува и меѓу највпечатливите песни на германската книжевна епоха наречена Штурм унд Дранг воопшто, а за песната на Шопов која е дел од неговата стихозбирка „Гледач во пепелта“ (1970) би се придружиле кон општата проценка на мнозина македонски книжевни критичари дека претставува „врв на македонската Модерна и на Модерната на Шопов“ (Ќулавкова 2008).

Друг заеднички именител на двете песни секако се состои во самата тематизација на ликот Прометеј и на сиот многузначен симболичко-метафоричен арсенал значења кој извира од него, а тоа во прв план е симболиката на огнот како основен прометејски амблем, па така тие се придружуваат кон транстекстуалните поетски проникнувања на многу други поетски дела во светската книжевност кои го тематизираат овој антички јунак.

Во светската книжевност му се посветува големо внимание на митот за Прометеј, обработуван е во многу книжевни родови и жанрови, како и во различни книжевноисториски епохи. Од античките толкувања на Платон и Овидиј, преку Бекон во 17 век, кој Прометеј го толкува како алегорична за „човековата состојба“, овој мит потоа во 18 век станува најчесто обработуваниот и најчесто цитираниот мит за алегориското и симболичното толкување на човековата егзистенција и историјата на културата. Во таа смисла, ликот на Прометеј бил претставуван како „спасител на луѓето“¹ (Frenzel 1976: 614), „и во Прометеј бил виден напати Адам, напати Луцифер, напати Христос, херој и уметник, бунтовник и создавач на културата“ (Frenzel 1976: 615). Забрзаниот технички-технолошки развој во ерата на книжевноста на Модерната придонесува да се модифицира рецепцијата на овој мит во светски рамки, но тој денешен ден опстоил и останал актуелен и покрај тоа што можеби во голема мера се исцрпил неговиот творечки потенцијал бидејќи како што вели авторот Петерс, токму митот за Прометеј ја расветлува човековата

1 Овој и сите останати цитирани извори од оригиналните референци на германски јазик се преведени на македонски јазик од авторките на овој труд.

егзистенција преку „огнот на техничкиот развој“ (Peters 2016).

Митот воопшто гледано, би го дефинирале како сликовит, метафоричен израз на одреден светоглед, своевидно книжевно обликувано доживување на одредени есенцијални животни аспекти, засебна парадигма, слика за светот итн..Песните на двајцата анализирани поети, Шопов и Гете, обете во подеднаков број од седум строфи, ја следат основната митолошка матрица, при што поетите креираат свој сопствен „мит“ за овој антички јунак. Во контекст на нашиот предмет на истражување, би ја примениле и мошне широко конципираната дефиниција присутна во т.н. фрејминг-теорија од понов датум, каде станува збор за (во нашиот случај) митолошки „рамки“ (Frames) во смисла на „когнитивни хоризонти, кои нагласуваат одредени стојалишта наспрема други што ги пренебрегнуваат [...], кои се создаваат како во когнитивниот апарат на човекот, така и во комуникациските содржини.“ (Matthes 2014: 10). Ако митот за Прометеј во контекст на споменатата фрејминг-теорија го посматраме како своевидна „рамковна одредница“, би се согласиле со ставот на авторот Волф, кој вели дека тие претставуваат збир од различни фактори, кои влијаат и однапред ја детерминираат комуникацијата на дискурсите, придонесуваат кон нејзината кохерентност и смисла правејќи така разлика помеѓу различните дискурси (Wolf 1999: 98).Следствено на тоа, митолошката рамковна матрица за Прометеј не само што ја исчитуваме како паратекстуална, контекстуална, интертекстуална и интратекстуална рамка, туку и како интерпретативна стратегија. На крајот би додале дека методолошки гледано во митолошкиот рамковен образец во ова истражување повеќе се фокусираме на т.н. „рамковни пробиви“ со кои по правило се распрснува традиционалната пра-матрица.

И во двете анализирани песни се присутни клучните ничеовски аполоновски и дионисиски аспекти во ликот на Прометеј: Прометеј не е само огноносецот, туку и учителот, уметникот, поетот, човекотворецот, добротворецот и човекољубецот, кој подучувајќи ги луѓето на корисни вештини и уметности ги поттикнува кон мисловност, а со тоа и да се еманципираат од боговите, да бидат и револуционерни бунтовници. Според митолошкото предание Прометеј е и демиург и спасител на луѓето, казнетиот маченик, кој на крајот сепак се ослободил од прангите, но и се приклонил кон волјата на Зевс, со кого склучува договор и се помирува. Како титан, потомок на развластените богови, тој прво успеал нив да ги надмудри, да им го открадне огнот подарувајќи им го луѓето, па затоа огнот станува неговиот примарен идентитетски атрибут.

Вториот атрибут на Прометеј, кој е мошне доминантен во песната

на Шопов, се состои во неговата ранливост, осаменост, кои произлегуваат од индивидуализмот и заробеништвото што се и казна, но едновременно и своевидна потврда за неговата слободарска разузданост. Според митолошкото предание Зевс го осудил со железни пранги да биде прикован за карпата на Кавказ, каде бил изложен на вечни телесни и душевни страдања и тоа не само поради заробеништвото, туку и поради орелот, кој секој ден му колвал парче од неговиот црн дроб. Сепак Херакле на крајот го спасува од прангите, но и покрај тоа Прометеј останува да биде ранетиот задржувајќи симболично и железен прстен со камен во раката како своевиден белег дека сепак никогаш не може во целост да биде (о) слободен.

И кај двата поети во различна мера се присутни именуваните атрибути. Во продолжение интегрално ги пренесуваме песните „Љубовта на огнот“ од Ацо Шопов и македонскиот препев на песната „Прометеј“ од Ј. В. фон Гете:

Ацо Шопов **„Љубовта на огнот“**

На С. Ј.

Глув варовник паѓа врз нашите лица.
Се прпелка огнот под него ко птица.

Се прпелка огнот во кафез од време.
На полноќно сонце зрее црно семе.

Сам од себе огнот оган вечен краде,
љубовта на бодеж своја да ја даде.

Греј, полноќно сонце, не запирај, греј.
Еве сам и ранет, иде Прометеј.

Како стрвник стемнет, како земја гладна
го подзеде огнот и изгорен падна.

Песната се стопи како лажно злато.
Подолг е од животот до човека патот.

Сам од себе огнот оган вечен краде
љубовта на бодеж своја да ја даде.

Молчи, молчи, молчи во млада боровина.
Оган и горовина. Оган и горовина. (Шопов 1966: 39)

Јохан Волфганг фон Гете „Прометеј“

Покриј го своето небо, Зевсе,
Со пареата на облаците
И обиди си ја својата сила, како детето
Што на боцкавите стеблики им реже глави,
Низ прнарот и на сртјето на ридовите,
Но, земјата моја
Мораш да ми ја оставиш.
И колибата, што не ми ја изгради ти,
И огништето мое,
За чиј што оган
Ти ми завидуваш.

Ништо поклето не знам
Под сонцето од вас боговите.
Бедно го прехранувате
Со жртвени давачки
И молитвен дим
Своето величество
И би сте се витос витосале
Да не беа божјаците и децата
Лудаци преполни надеж.

Кога бев дете
Па ќе се најдев в неволица,
Го вртев погледот заблуден
Накај сонцето, неоти над него е
Увото, што ќе ми ја слушне жалбата,

И срцето како моево,
Што ќе му се сожали на неволниот.

Кој ли ми помогна
Против своеволноста на титаните?
Кој ли ме спаси од смрт,
Од робување?
Зарем тоа сето не го стори ти,
До светост вжарено срце?
А ти, младо и добро,
Измамено за спас му благодареше
На оној, којшто таму горе спие.

Јас да те почитам? Зошто?
Дали ти воопшто некогаш
Му ги ублажи болките
На потиштениот?
Дали ти некогаш му ги избриша солзите
На сокрушениот?
Не искова ли од мене човек
Семоќното време
И вечниот усуд,
Моите стопани и твоите.

Или пак мислиш дека
Животот ќе го замразам
И во пустините ќе забегам
Бидејќи не дозреале
Сите цветни соништа?

Тука сум и создавам луѓе
Според ликот свој,
Рода што ми е рамна мене,
Да трпи, да плаче,
Да ужива и да се радува,
И да не те почитува,
Како ни јас!
(Препев: Гане Тодоровски 1988: 53-55)

Огнот, како примарен прометеовски атрибут, е доминантната одредница во песната на Шопов, за разлика од песната на Гете, каде самиот лик на Прометеј е нарцисоидниот бунтовник кој се дрзнува без стравопочит кон боговите да ги создава луѓето според својот лик, а со тоа се израмнува со нив (Тука сум и создавам луѓе/Според ликот свој,/Рода што ми е рамна мене), па самиот Прометеј зазема централна позиција во целата песна. Насловите на двете песни го потврдуваат ова стојалиште. Насловот на песната „Љубовта на огнот“ го заобиколува името на античкиот јунак, кое срамежливо се именува дури кон средината на песната, индиректно посочувајќи го оној кого огнот го љуби и го откраднал од боговите (Сам од себе огнот оган вечен краде,/Љубовта на бодеж своја да ја даде). Во песната на Шопов, огнот и огнокрадецот се една целина, пркосејќи ѝ на минливоста на времето огнокрадецот како залог за овој чин ја става љубовта. Со други зборови, нагласката кај Шопов, за разлика од Гетеовата песна, е ставена на огнот и самиот чин на неговото откраднување, а Прометеј се идентификува со огнот толку многу што самиот станува негов интегрален дел. Меѓутоа со овој чин тој засекогаш останува ранетиот осаменик, кој сепак ја зачувува љубовта кон вечниот оган. Елементарната сила на огнот придружена со симболиката на црното семе и полноќното сонце во песната на Шопов се доминантни тематски одредници на неговата поетска имагинација и стануваат составен дел од интимната исповест во неговиот шифриран, херметичен говор (Ќулавкова 2008), кој пак, изостанува во песната на Гете. Во овој контекст би се согласиле со ставот на Башлар дека токму природните елементи (во случајот тоа е природниот елемент оган) се основните „хормони на имагинацијата“ во песните и на двајцата автори, кај Шопов лирскиот субјект остварува постојан поетски дијалог со огнот, чие значење сепак не може до крај да се одгатне. Овој херметичен дискурс на Шопов како окосница на неговата поетика недостига во песната на Гете. Би се согласиле со Ќулавкова, која во овој контекст ќе каже: „Македонската Модерна, видена низ призмата на Шопов и на неговата поезија, практикува херметичен дискурс кој обзема и шокира, состојба која трае сè додека не се најде пристап до него, сè додека не се открие клучот на неговото толкување“ (Ќулавкова 2008).

Дека во песната „Прометеј“ од Гете се работи за гореспоменатите прекршувања на рамката, се согледува веќе со формалните аспекти на песната: се работи имено за ода без рима, која во манирот на книжевната епоха во германскојазичното писмо наречена Штурм унд дранг има недоследна метричка стапка. Како исклучително вознемирен и храбар

лик, уште на почетокот Прометеј во улога на лирски субјект директно и со богохулен тон го напаѓа Зевса. Со заповеднички обвинувачки глас, тој зазема надредена позиција и бара од Зевс да му го остави на мира неговиот материјален имот, неговата земја, колибата и неговото огниште. Тој ја критикува пасивноста на врховниот бог префрлајќи му дека не му помогнал да го изгради својот дом, па затоа нема право да ја допре неговата колиба. Истовремено Прометеј е вознемирен бидејќи има чувство дека Зевс му завидува поради жарот на неговото огниште. Во следната строфа тој остро ја изразува својата одбивност кон боговите кои се на небото велејќи: „Ништо поклето не знам / Под сонцето од вас боговите“ (Тодоровски 1988: 53), бидејќи тие се хранат од жртвите и даноците на децата и просјациите.

Натаму Прометеј се навраќа на минатото, на своето детство, кога поради неопитност им верувал на боговите и кога бил во тешки ситуации и залудно очекувајќи ја нивната помош. Бидејќи Зевс не ги намалувал болките на луѓето, ниту пак ги стишувал нивните солзи, Прометеј не сака да му укаже чест. Боговите не се одговорни за неговата духовна зрелост, туку времето и судбината како негови господари придонеле за неговото созревање. Нашиот херој не ги прифатил препораките на боговите да го мрази животот и да побегне во пустините. Неговиот одбивен став достигнува кулминација во последната строфа, каде самиот Прометеј создава човечки суштества. Тој започнува да создава луѓе според својот пример, сака да создаде род, што ќе биде ист како него. Новите луѓе кои ги создава, треба да имаат исти способности како него, треба да страдаат, плачат, да уживаат, да се радуваат и да не го почитуваат Зевс како што и самиот тој прави.

Бидејќи Прометеј во оваа ода не е задоволен од постојната животна констелација и не сака повеќе да биде „понижено, поробено, презрено суштество“ (Lhotzky 2021: 21), без страв се бори против тиранијата на боговите. Тој сака да ги уништи постоечките односи во кои боговите владеат како деспоти и на тој начин можеме да го означиме како „симбол на падот на тиранијата, како самопомагач, создавач на луѓе и на култура“) (Jeßing, Lutz und Wild 2004: 343). Несомнено е дека Прометеј во песната на Гете не е само поборник за промени, туку и активен двигател на промените и на создавањето на ново уредување. Тој бара да се уништи старата парадигма со односите на зависност и животот треба да добие сосема нова ориентација, со новиот човек кој го признава единствено авторитетот на сопственото срце. Нашиот бунтовник не им остава простор на своите противници да кажат нешто, овде боговите се замолчени, тој не сака

повеќе да ги слуша и на тој начин го прекршува правилото дека „боговите зборуваат“ (Kopernmann 395). Новиот човек ќе биде слободен и ќе го слуша гласот на сопственото свето срце, самиот ќе ја носи одговорноста за своите постапки, па кога ќе доживее неуспех, ќе страда и плаче, кога ќе постигнува успеси, ќе ужива и ќе се радува. Љубовта ќе биде водечкиот принцип за новиот човек, тој ќе го љуби животот и ќе живее во рајот.

Прометеј кај Гете е моќен, бунтовен и активен лик, кој зборува гласно и поставува реторички прашања, на пример: /„Јас да те почитам? Зошто?“/ (Тодоровски 1988: 54) и извикува, на пример: /„Покри го своето небо, Зевсе, / Со пареата на облаците“ (Тодоровски 1988: 53). Тој е претставен како сочувствителен и загрижен лик со блискост кон луѓето, им посакува добро и ги љуби. Ги искористува своите сили да ги сруши авторитарните богови за да создаде подобар свет за луѓето во кој ќе бидат слободни од нивното угнетување. Затоа овде за Прометеј би можеле да го употребиме првиот атрибут, кој Карл Маркс го напишал за него во предговорот на својата докторска дисертација: „Прометеј е најблагородниот светец и маченик во филозофскиот календар.“ (Hinkelammert 2021:31).

Ликот на Прометеј зборува во форма на монолог, ниту Зевс, ниту другите богови не го слушаат тоа што го кажува тој. Тие не зборуваат. Бидејќи нема разговор меѓу двете страни, можеме да заклучиме дека немаат комуникативна компетенција. Прометеј се чувствува како да е сам и како да не е свесен за тоа дека со „Практикувањето на комуникациските процеси [...] се случува изградба на идентитетот како континуиран процес на учење“ (Düsing 1986: 82). Создавањето на индивидуалниот идентитет зависи од идентитетот на групата. Прометеј кај Гете не е во поврзаност со боговите, тие не го слушаат него, ниту пак тој нив, а „Слушањето еден на друг како припаѓање еден на друг е возвишена форма на поврзаност“ (Kopernmann 2014: 153). Тој чувствува дека боговите го отргнале, но сепак покажува нарцисоидни карактеристики како на пример „има грандиозно чувство за сопствената важност“, „покажува арогантни, надмени начини на однесување или ставови“ или „верува дека другите му завидуваат“ (Lammers, Doering 332).

Заклучок

Анализираните песни на Шопов и на Гете се придружуваат на тенденцијата која постои од времето на ренесансата, ликот на Прометеј да не го гледаат повеќе како бесмртен божествен јунак, туку како човек-бунтовник. Кај двајцата автори Прометеј е повеќе значаен синоним за човечкото самопотврдување, иницијација и индивидуација во смисла на

Јунг. Иако песната од Гете покажува отстапки, модификации и варијации од античкиот архетип за Прометеј, таа се надоврзува на митолошката матрица и ја продлабочува. Овде авторот го употребува материјалот на митот „како најстар облик на човековата нарација“ (Капушевска-Дракулевска 2001: 213) и го моделира ликот на Прометеј во модел на човек, кој станува божествен лик, кој како и Бог според својот лик создава луѓе. Оваа развојна тенденција: Бог – човек – Бог упатува на тоа дека Прометеј е лик, кој се радува и е задоволен, се идентификува со човечките чувства, а пред сè со човековата потреба за слобода. Секако дека Гете со безграничната слобода на бунтовниот Прометеј прокламира нови императиви за нови парадигми, и затоа оваа песна и самиот автор ја означува како „експлозивен барут“ (Goethe 1965: 579). Додека Зевс во митолошкиот концепт го казнува Прометеј за неговото однесување, кај Гете се согледува дека иако страшна, казната немала ефект врз главниот јунак и не го спречила во тоа и понатаму да се грижи за луѓето и да им помага. Љубовта на Прометеј спрема луѓето како негова иманентна потреба и понатаму е толку силна што тој повторно ја зема улогата на нивен заштитник и помошник. Во оваа песна Прометеј оди до таму што ги симнува боговите од нивниот престол, затоа тој е активен творечки субјект, кој со своите бунтовнички постапки исто така има и подучителна функција. Во фонот на овие констелации, доколку се согласиме со ставот на Ангеловска дека „песната на Шопов претставува единствен пример во современата македонска поезија во која се миноризира значењето на бунтовноста и револуционерноста на Прометеј и доминира поимањето на Хегел за митот за Прометеј бидејќи тој се приклучува на власта и ја избегнува трагичноста, што е апсолутно нереволуционерно решение“ (Ангеловска 1993), тогаш е евидентно дека ваквото Хегеловско поимање на Прометеј не е присутно во песната на Гете, туку попрво ничеовското, односно синтезата од аполинското и диониското.

Сепак, би заклучиле дека и покрај споменатите разлики во двете песни, нив во прв план ги обединува симболиката на трансформацијата изразена преку ликот на Прометеј – кај Шопов таа е отсликана со метафората на црното, полноќното, помраченото сонце, со огнот кој на крајот остава пепел од кој повторно треба да се роди светот. Ликот на Прометеј во песната на Гете, пак, се преобразува во еден вид супер херој, кој на човечкиот род му дава конкретен пример за големината и моќта на неговите способности, за значењето на слободата и за можноста на редефинирање на човечкиот идентитет: за премин од состојби на зависност, молк и немоќ, во проактивен животен став на лирскиот субјект кој во

целост ја презема одговорноста за себе и заедницата, во кој ќе зборува и ќе ја користи својата моќ за општо добро. Всушност, експлозивната моќ на Прометеј кај Гете која треба да создаде нов свет, соодветствува со жарта на огнот и со тензичниот поларитет на светлина и темнината, доброто и злото изразени преку осамениот Прометеј во песната на Шопов.

Користена литература

на кирилица:

Ангеловска, Б. 1993. „Митот за Прометеј и љубовта на огнот“, *Творештвоиото на Ацо Шопов: симпозиум по повод 70-годишнината од раѓањето на Ацо Шопов*, Скопје: Филолошки факултет – Институт за македонска литература.

Капушевска-Дракулевска, Ј. 2001. *Поетика на несознајното*. Скопје: Магор.

Тодоровски, Г. 1988. *Поезија Јохан Волфганг Гете*. Скопје: Наша книга.

Ќулавкова, К. 2008. Предговор кон поезијата на Ацо Шопов, Битола: Микена, 5-14.

Шопов, Ацо 1966. *Раѓање на зборот*. Скопје: Мисла.

на латиница:

Bachelard, G. 1998. *Psychoanalyse des Feuers*, München: Carl Hanser Vrlg.

Düsing, E. 1986. *Intersubjektivität und Selbstbewußtsein*, Köln: Verlag für Philosophie Jürgen Dinter.

Frenzel, E. 1976. *Stoffe der Weltliteratur*. Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.

Goethe, J. W. von 1981. *Goethes Werke*. Kommentare und Register Hamburger Ausgabe in 14 Bänden, Band 1 & Band 13, Gedichte und Epen, München: Verlag C.H.Beck.

Goethe, J. W. von. 1965. *Goethewerke. Dichtung und Wahrheit*, Band 5. Frankfurt am Main: Insel-Verlag.

Hinkelammert, F. J. 2021. *Gott wird Mensch und der Mensch macht die Moderne. Zur Kritik der Vernunft in der abendländischen Geschichte – ein Essay*. Luzern: Genossenschaft Edition Exodus.

Lammers, C-H & Doering, S. 2018. *Narzissmus und narzisstische Persönlichkeitsstörung*, PSYCH up2date, 7, Vol. 12: Iss 4.

Lhotzky, K. (Hrsg.) 2021. *Karl Marx Friedrich Engels Gesammelte Werke*. München: Anaconda Verlag.

- Konersmann, R. (Hrsg.) 2014. *Wörterbuch der philosophischen Metaphern*, Studienausgabe, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Matthes, J. 2014. *Framing*. Baden-Baden: Nomos
- Peters, G. 2016. *Prometheus, Modell eines Mythos in der europäischen Literatur*, Velbrück Wissenschaft Vrlg.
- Wolf, W. 2006. *Introduction: Frames, Framings and Framing Borders in Literature and Other Media*. In: *Framing borders in literature and other media* Editions Rodopi B.V., Amsterdam – New York, NY, 1-43.